

Endülüs'te İslam

Tayfun NASUHBEOĞLU

İÇİNDEKİLER

Giriş

1. Siyasi Tarihi

- 1.1. Fetih ve Valiler Dönemi 711–755
- 1.2. Endülüs Emevi Devleti 756–1031
 - 1.2.1. Emirlikler Dönemi 756–929
 - 1.2.2. Halifelik Dönemi 929–1031
- 1.3. Mülûkü't Tavaif Dönemi 1031–1090
- 1.4. Murâbıtlar Dönemi 1090–1147
- 1.5. Muvahhitler Dönemi 1147–1229
- 1.6. Gırnata Beni Ahmer Emirliği ve Endülüs'te İslam Hâkimiyetinin Sonu 1238–1492
- 1.7. Müdeccenler ve Moriskolar Endülüs'te İslam'ın Toplumsal İzleri (1492 – 1614)
- 1.8. Endülüs-Osmanlı Münasebeti

2. Teşkilat

- 2.1. Sosyal Yapı
- 2.2. İdari Yapı
- 2.3. Eğitim
- 2.4. İlim ve Kültür Hayatı
 - 2.4.1. Dil ve Edebiyat
 - 2.4.2. İslami İlimler
 - 2.4.3. Diğer İlimler
- 2.5. Endülüs Medeniyetinin Batıya Tesirleri

3. Sanat

- 3.1. Mimari
- 3.2. Küçük Sanatlar

Sonuç Yerine

Endülüs'te İslam

Tayfun NASUHBEOĞLU

Eylül 2026 / İstanbul¹

Giriş

Endülüs, Müslümanların İspanya için kullandıkları isim. Müslümanların büyük ölçüde sürgün edilmesi ve katliamlara uğramasından sonraki yüzyıllarda da 'Andalucia' şeklinde kullanımı devam etmiştir. Andalucia ismi bugün İspanya'da hala kullanılmakta olup, Almeria (el-Meziye), Granada (Gırnata), Jaen (Ceyyan), Cordoba (Kurtuba), Sevilla (İşbiliye), Huelwa (Velbe), Malaga (Maleka) ve Cadiz (Kadis vilayetlerini içine alan bölgeyi ifade etmektedir.

¹ Bu çalışma ilk kez 2008 yılında yapılmış olup, 2026 yılında yeni ilaveler ile gözden geçirilerek redakte edilmiştir. Yazının büyük bir kısmı Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi ilgili maddelerinden aynen/özetlenerek alıntılanmıştır. C:11 S:211–232

1. Siyasi Tarihi

1.1. Fetih ve Valiler Dönemi (711–755)

Endülüs'ün fethi konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. İlk görüşe göre Hz. Osman döneminde H. 27 / M. 647 yılında Abdullah b. Nafi b. Husayn ve Abdullah b. Nafi b. Abdulkays komutasındaki donanma İspanya kıyılarına çıkmıştır.

Daha güçlü ve yaygın kabul gören ikinci rivayete göre ise Tarık b. Ziyad komutasındaki kuvvetler H. 92 / M. 711 yılında ilk kez karaya çıkmıştır. Kuzey Afrika Valisi Musa b. Nusayr, Emevî halifesi Velid b. Abdülmelik'ten izin alarak 710 yılında keşif amaçlı birlikler göndermiştir. Tarif b. Malik komutasındaki 4 gemi ve 500 atlıdan oluşan birlik, bugün kendi adıyla anılan **Tarifa** (El Hazra - Port de Torifa) yakınlarında karaya çıkmış, ganimetlerle geri dönmüştür. Bu olay daha kapsamlı bir seferin önünü açmıştır.²

Hicri 5 Recep 92 senesinde (miladi 711) Berberi asıllı Tanca Valisi Tarık b. Ziyad komutasında 7000 kişiden oluşan –daha sonra 5000 kişi daha katıldı- kuvvetle bugün kendi adıyla anılan bölgeye ayakbastı. O dönemde İspanya'da Vizigot Krallığı hüküm sürmekteydi. Krallıkta taht kavgaları, toplumsal çatışmalar ve Yahudilerin zorla Hristiyanlaştırılması gibi problemler vardı.

Vizigot Kralı Rodrigo komutasındaki ordu, 3–7 gün süren savaş sonunda mağlup edilmiştir. Böylece Müslümanların önündeki en büyük engel kalkmış, şehirler birer birer fethedilmeye başlanmıştır. Vizigotların başkenti Toledo (Tuleytula) ele geçirilmiş, bazı şehirler ise savaşmadan teslim olmuştur.

712 yılında fetihlerin tamamlanması amacıyla Endülüs'e 18000 kişilik bir ordu daha gönderilmiştir. Rivayete göre bu ordu Pireneleri aşarak Frank topraklarına kadar ilerlemiştir. Araplar ile Franklar arasındaki ilk büyük karşılaşma Perpignan'ın kuzeyindeki Erbune'de gerçekleşmiştir. Musa b. Nusayr'ın hedefi Fransa ve Roma topraklarını ele geçirip Konstantinopolis ve Şam'a ulaşmaktır.⁴

714 yılında Musa b. Nusayr, halife Velid b. Abdülmelik'in emriyle Endülüs'ün idaresini oğlu Abdulaziz'e bırakarak Tarık b. Ziyad ile birlikte Şam'a dönmüştür. Böylece “Valiler Dönemi” başlamıştır. Bu dönemde

Kadis savaşıyla bütün İspanya kapıları Müslümanlara açılıyor. Savaşın sona iki yıl içinde Müslümanlar Pirene dağlarını aşarak Fransa'nın içlerine kadar uzanıyorlar. Eğer 732 yılında Abdurrahman Gafiki, Puatye'de Şarl Martel ile yaptığı savaşta ölmeseydi Müslüman orduları Fransa'yı aynen İspanya gibi bütünüyle fethederek Almanya üzerinden İstanbul'a kolaylıkla yürüyebilirdi.³

kesin olmamakla birlikte 21 vali görev yapmıştır (Abdulaziz b. Musa, Muhammed b. Hur b. Abdullah, Semih b. Malik Hubai ve diğerleri).

Valiler döneminde fetih hareketleri Avrupa içlerine kadar götürülmeye çalışılmış, Fransa'nın içlerine seferler düzenlenmiştir. Paris'e yaklaşılmışsa da H. 114 / M. 732 yılında Ramazan ayında, Tours-Poitiers arasında gerçekleşen Belatuşşüheda (Balâtü'ş-Şühedâ) Savaşı'nda Müslümanlar mağlup olmuştur. Edward Gibbon'un ifadesiyle, “Eğer Müslümanlar bu savaşta galip gelseydi bugün Oxford fakültelerinde Kur'an tedris edilecek ve bilimsel tartışma salonlarında Hz. Muhammed'in peygamberliği anlatılacaktı.” Bu yenilgiyle fetihler duraklamış, iç çekişmeler başlamıştır.

² Nurettin Âl-i Ali, Endülüs Tarihi, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2010, S: 43

³ Hicaz'dan Endülüs'e Nazif Ersin GÜRDOĞAN İz yayıncılık İstanbul, 1993 S: 183

⁴ Nurettin Âl-i Ali, Endülüs Tarihi, S: 52

Arab-Berberi Çatışması

H. 123 / M. 741 yılında Berberîler, idarecilerin kendilerine gereken değeri vermediklerini ve kıraç, dağlık bölgelerde yaşamaya zorlandıklarını ileri sürerek ayaklandılar. Bu isyan Şam'dan gönderilen askerler tarafından bastırıldı.

Ancak bu kez de Endülüs'teki eski Arap yerleşimciler (Belediyyûn) ile isyanı bastırmak için Şam'dan gelen Emevî askerleri (Şâmiyyûn) arasında çatışmalar başladı. Çatışmanın sebebi, Endülüslü Arapların Şamlı askerlerin Endülüs'e yerleşmesine karşı çıkmalarıydı. Sorun, Hristiyan tebaanın elindeki toprakların üçte birinin muvazzaf askerlik hizmeti karşılığında alınarak Şam'dan gelen askerlere verilmesiyle kısmen çözüldü.

Bu sırada Şam'da Emevî iktidarı yıkılmış, Abbâsîler dönemi başlamıştı. Abbâsîler, Emevî hanedan mensuplarını öldürmeye başladılar. Bu hanedandan Halife Hişam b. Abdülmelik'in torunlarından Abdurrahman b. Muaviye önce Filistin ve Mısır'a, ardından Kuzey Afrika'ya kaçtı. Burada da barınamayacağını anlayınca H. 138 / M. 755 yılında Endülüs'e geçti. Kurtuba'da kısa sürede birlik sağladı.

H. 138 Zilhicce'nin 10. günü (M. 756 Nisan) Endülüs'te "Yevmü'l-Messara" yani "Sevinç Günü" olarak anılır.⁵ Bu tarih, Endülüs Emevî Devleti'nin kuruluş tarihi kabul edilir.

1.2. Endülüs Emevi Devleti

1.2.1. Emirlikler Dönemi

Abdurrahman b. Muaviye ile başlayan bu dönemde öncelikle iç karışıklıkların önlenmesine çalışıldı ve büyük ölçüde başarı sağlandı. Öyle ki gücü Bizans ve Abbasi Devleti tarafından dahi tanındı.

Abdurrahman b. Muaviye'den sonra yerine I. Hişam geçti. Hişam dindarlığıyla tanınan bir hükümdardı ve Ömer b. Abdülaziz'i andırıyordu. Döneminde İspanya'nın kuzeyindeki Hristiyanlara karşı cihad edildi ve kısmi başarılar elde edildi. Devletin resmî mezhebi olarak Malikî mezhebi kabul edildi. Ulemaya yakın ilgi gösterildi ve onların siyasi hayattaki etkisi arttı.

Bu dönemde Yahudi ve Hristiyan okullarda eğitim dili Arapça oldu. Yıllarca Yahudi ve Hristiyan bilginler eserlerini Arapça kaleme aldılar. Arapça bilen Ehl-i Kitap'tan birçok kimse Kur'an'ı inceleyerek Müslüman oldu.⁶

ENDÜLÜS EMEVÎ HÜKÜMDARLARI		
1	I. Abdurrahman	138 (756)
2	I. Hişam	172 (788)
3	I. Hakem	180 (796)
4	II. Abdurrahman	206 (822)
5	I. Muhammed	238 (852)
6	Münzir	273 (886)
7	Abdullah	275 (888)
8	III. Abdurrahman	300 (912)
9	II. Hakem	350 (961)
10	II. Hişam	366-399 (976-1009)
11	İkinci defa	400-403 (1010-1013)
12	II. Muhammed	399 (1009)
13	Süleyman	399 (1009)
14	İkinci defa	403-407 (1013-1016)
15	Hammûdî hâkimiyeti	407 (1016)
16	IV. Abdurrahman	408 (1018)
17	Hammûdî hâkimiyeti	408-413 (1018-1022)
18	V. Abdurrahman	414 (1024)
19	III. Muhammed	414-416 (1024-1025)
20	Hammûdî hâkimiyeti	416-418 (1025-1027)
21	III. Hişam	418-422 (1027-1031)

⁵ Nurettin Âl-i Ali, Endülüs Tarihi, S: 77-82

⁶ Nurettin Âl-i Ali, Endülüs Tarihi, S: 105-108

I. Hişam'dan sonra yerine geçen oğlu I. Hakem (796–822), babasının aksine fukahanın devlet üzerindeki etkisini azaltmaya ve müdahalelerine son vermeye çalıştı. Bu nedenle ulema ile arası açıldı. Yaşam tarzında İslam dışı eğilimler görülmekteydi. Hicrî 189 yılında ulema haklı olarak kıyam etti, ancak bu bastırıldı.⁷

I. Hakem'den sonra H. 207 (M 822) senesinde başa geçen II. Abdurrahman dönemi **Endülüs Emirliğinin** en parlak yılları oldu. Öyle ki bu dönem “**Eyyamu’l Arûs**” (düğün günleri) olarak anılmıştır. Bu dönemde ülkenin zenginliği artmış, devlet idaresi Abbasilerden örnek alınarak yeniden yapılandırılmıştı. Arapça ve İslam dininin yayılışı hızlandı. Endülüs'teki nüfusun çoğunluğunu Müvelledûn (sonradan Müslüman olan yerliler) teşkil ediyordu. Büyük şehirlerde Hristiyan halk dahi din adamlarının tepkisine rağmen Arapçayı kullanır hale geldi. Özellikle gençler Arapçayı ana dilleri gibi konuşup yazabiliyorlardı.

Hicri 230 (M 844) yılında Normanlar (Vikingler) –ki o dönemde Hristiyan olmadıkları için Mecusi olarak anılırlardı- denizden hücum ettilerse de geri püskürtüldüler. Ancak, Normanların Endülüs'te yarattıkları ve haftalarca süren korku ve vahşetin ardından Endülüs'ü terk ettiler. Normanların saldırıları Endülüs toplumunda derin bir travma yarattı ve yıllar boyunca insanların zihninden silinmedi.⁸

Bu dönemde devleti uzun süre meşgul eden ‘**Keşişlerin Fedai Hareketi**’, Hristiyan tebaa ve din adamları arasında Arapça ile İslam kültürünün yaygınlaşmasına karşı bir hareket ortaya çıktı. Hareketin lideri Ulucyus (Eulogius) idi. Bu keşişler, peygamberimize ve İslam'a açıktan hakaret ederek kendilerine ölüm cezası verilmesini talep ediyorlardı. Dozy'nin aktardığına göre, sonraları Arap dili ve kültüründen intikam alma girişimleri başarıya ulaştı. Nitekim Kardinal Ximenes, İspanya'nın Hristiyanlar tarafından ele geçirilmesinden sonra Gırnata'da düzenlenen kitap yakma töreninde **80.000 Arapça eserin imha edilmesini** emretti.⁹

II. Abdurrahman'dan sonra yerine oğlu Muhammed (H 238–273 / M 852–886) geçti. Muhammed'in ilk dönemi babasının başarılarını devam ettirdi. Ancak son on beş yılında devlet idaresine genç ve tecrübesiz kişileri getirdiğinden düzen bozulmağa başladı. Ayaklanmalar baş gösterdi. Bu ayaklanmalar Münzir (H.273–275/M. 886–888) ve Abdullah (H. 275–300/ M. 888–912) döneminde iyice arttı. Öyle ki merkezi otorite sadece başkent Kurtuba'da hissedilir hale geldi. Ülke hem siyasi hem de sosyal yönden parçalandı. Yirmiyi aşkın küçük devletçik ortaya çıktı.

Endülüsü bu krizden Abdullah'ın yerine -I Rebiülevvel 300 senesinde- geçen yirmi bir yaşındaki torunu III. Abdurrahman bin Muhammed (912–961) çıkardı. Ülkenin tamamında merkezi otoriteyi yeniden tesis etti. Afrika'da hızla taraftar bulan Şii Fatımilerin Endülüs'te yayılmasına engel olmak amacıyla 929 yılında kendini “**Nasır Lidinillah**” unvanıyla halife ilan etti. Böylece Endülüs Emevi Emirliği, **Endülüs Halifeliğine** dönüşmüş oldu.

⁷ Nurettin Âl-i Ali, Endülüs Tarihi, S: 108–123

⁸ Nurettin Âl-i Ali, Endülüs Tarihi, S: 129–132

⁹ Nurettin Âl-i Ali, Endülüs Tarihi, S: 132–139

1.2.2. Halifelik Dönemi (929–1031)

III. Abdurrahman ülkede birlik ve huzuru tesis ettikten sonra Fatımiler ve kuzeyde İspanyol krallıklarına karşı ciddi bir mücadele başlattı. Sonuçta Leon ve Pamplona Krallıkları vergi ödemeyi kabul ederek onun himayesine girdiler. Fatımilere karşı da Kuzey Afrika'daki bazı büyük Berberi kabileleriyle ittifak yaparak nüfuzunu Mağrib içlerine kadar yaydı. Bizans ve Germen imparatorlukları elçiler göndererek siyasi ilişkiler kurdular.

III. Abdurrahman iç parçalanma sebeplerinden olan kabileler arasındaki rekabeti ortadan kaldırarak **“Tek bir Ümmet”** oluşturmak için devletin kapılarını her kesime açtı. Eğitim yaygınlaştı. Beytülmal gelirleri daha önce görülmemiş ölçüde arttı.

III. Abdurrahman zamanında 500 bin nüfusu aşan Kurtuba şehrinin 10 km kuzeybatısında Arus dağı eteklerine Zehra isimli yeni bir şehrin yapımına başlandı (H 325/ M 936). Medinetü'z-Zehra dönemin en görkemli şehridir. Hakkında birçok şeyler söylenmiş ve yazılmıştır. Bu şatafatlı şehirde saraydaki hizmetçilerin sayısı 13.750 kişi olarak zikredilmiştir. Bu güzel protokol şehri Hristiyanların eline geçtikten sonra yakıldı ve yağmalandı. 1944 senesinde yapılan kazılar sonucu toprak altında kalan bir kısmı gün yüzüne çıkarıldı.¹⁰

III. Abdurrahman vefat ettiğinde yerine âlim kişiliği ile tanınan oğlu II. Hakem geçti. Dönemi (961–976) ilim ve sanat açısından en verimli yıllardı. Endülüs, İslam Medeniyetinin en faal merkezi haline geldi.

II. Hakem'in oğlu II. Hişam'ın genç yaşta iktidara gelişini fırsat bilen Hacib İbn-i Ebu Amir ve oğulları Abdumelik ile Abdurrahman yönetimi ele geçirdi. Böylelikle Amiriler dönemi başladı.

1008 yılında Abdumelik'in yerine geçen Abdurrahman döneminde istikrar tekrar bozuldu. Kargaşa, Emevi Devleti'nin yıkılışına kadar da sürdü. 1031 yılında Emevi Devleti resmen sona erdi.

1.3. Mülûkü't Tavaif Dönemi (1031–1090)

Endülüs Emevi Devleti'nin yıkılmasıyla ortaya çıkan otorite boşluğunun doğal bir sonucu olarak, her bölgede **Tavâifü'l-Mülk** adı verilen irili ufaklı yirmiden fazla yerel hanedan bağımsızlıklarını ilan etti. Bu dönemin en belirgin özelliği, emirlikler arasındaki sürekli çatışmalar ve birbirlerine karşı üstünlük sağlamak için Hristiyan krallıklardan toprak veya haraç karşılığında yardım almalarıydı. Bu durum Müslümanların zayıflamasına

¹⁰ Nurettin Âl-i Ali, Endülüs Tarihi, S: 209–218

yol açarken, Hristiyan İspanya devletlerinin güçlenmesine ve dolayısıyla **Reconquista**¹¹ hareketinin hızlanmasına zemin hazırladı.

Nitekim 1085 yılında Kastilya Kralı VI. Alfonso, Endülüs'ün en önemli ikinci büyük şehri olan Tuleytula'yı (Toledo) işgal etti. Bu gelişme Müslümanların Reconquista'nın ciddiyetini fark etmelerine vesile oldu. Bunun üzerine, Hristiyan ilerleyişine karşı kendilerini korumak amacıyla Kuzey Afrika'da güçlü bir imparatorluk kurmuş olan Murâbıtlar'ın hükümdarı Yusuf b. Taşfin'den yardım talep ettiler.¹²

1.4. Murâbıtlar Dönemi (1090–1147)

Kuzey Afrika'dan Endülüs'e gelen Murâbıtlar, Hristiyan ordularını bozguna uğratarak Müslümanların yeniden toparlanmasını sağladılar. Ardından Endülüs'teki emirlikleri tek tek merkezi idare altında birleştirdiler ve ülkeyi Afrika merkezli devletin bir eyaleti hâline getirdiler. Yusuf b. Taşfin'in (ö. 1106) ardından Ali b. Yusuf ve Taşfin Ali yönetimi devraldı. Ancak Murâbıtlar'ın yıkılışıyla birlikte Endülüs'te siyasî birlik yeniden bozuldu. Bu parçalanma, Hristiyan krallıkların Reconquista hareketini hızlandırmaları için uygun bir ortam oluşturdur.¹³

1.5. Muvahhidler Dönemi (1147–1229)

Murabıtlar'ı devirerek yerine kurulan Muvahhidler, tıpkı Murabıtlar gibi Kuzey Afrika'dan Endülüs'e gelerek kötü gidişata bir süre daha dur diyebildiler. Özellikle 1147'de Murabıt hâkimiyetini sona erdirip Kurtuba ve Sevilla gibi merkezlerde yeniden düzen sağladılar.

Muvahhidler, Endülüs'teki varlıklarını **Alarcos Zaferi (1195)** ile pekiştirdiler; bu savaşta Kastilya Kralı VIII. Alfonso'yu ağır bir yenilgiye uğrattılar. Ancak bu başarı kalıcı olmadı. 1212'de gerçekleşen **Las Navas de Tolosa Savaşı**, Endülüs Müslümanlarının kaderini belirleyen dönüm noktası oldu. İspanyol Hristiyan krallıkları (Kastilya, Aragon, Navarra ve Portekiz) birleşerek Muvahhid ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattılar. Bu savaş, Endülüs Müslümanlarının askerî üstünlüğünü sona erdirdi ve Hristiyan ilerleyişini hızlandırdı.

Kuzey Afrika'daki devletleri iyice zayıflayan Muvahhidler, kendilerine karşı oluşan isyanlarla uğraşırken dağıldılar. Bu süreçte yerlerine Merînîler (Fas'ta) ve Hafsîler (Tunus'ta) gibi yeni devletler kuruldu. Endülüs'te ise bu zayıflamayı değerlendirenler, her zamanki gibi Endülüslülerin zaaflarını sabırla gözetleyip değerlendiren İspanyol Hristiyan devletleri oldu.¹⁴

¹¹ **Reconquista** Endülüs döneminde İber Yarımadasındaki Hristiyanların Müslümanların yarımadaadaki varlıklarını ortadan kaldırma amaç ve çabalarına verilen addır. 1492 yılında son Endülüs devletin yıkılmasıyla başarıya ulaşan Reconquista İspanyolca "Yeniden fetih" anlamına gelir. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Reconquista>

¹² www.wikipedia.org Endülüs ve Endülüs Emevi Devleti maddesi

¹³ www.wikipedia.org Endülüs ve Endülüs Emevi Devleti maddesi

¹⁴ www.wikipedia.org Endülüs ve Endülüs Emevi Devleti maddesi

1.6. Gırnata Beni Ahmer Emirliği ve Endülüs'te İslam Hâkimiyetinin Sonu (1238–1492)

İber Yarımadası'ndaki Hristiyan devletleri İspanya ve Portekiz'in hızlı işgal hareketlerinden, **Muhammed b. Yusuf b. Nasr (Muhammed el-Ahmer)** sayesinde ancak Endülüs'ün güneydoğusundaki İlbire'den Ronda'ya kadar uzanan sahil şeridi kurtulabildi. 1238'de kurulan **Gırnata Emirliği (Beni Ahmer / Nasrîler)**, çok ağır siyasi şartlara rağmen iki buçuk asrı aşkın bir süre Endülüs'te İslam hâkimiyetini temsil etti. Bu varlıklarını, esnek bir diplomatik siyaset takip etmeleri sayesinde koruyabildiler: Kastilya ve Aragon krallıklarıyla zaman zaman vergiye dayalı barış antlaşmaları yaparak varlıklarını sürdürdüler. Ancak son yüzyıllarında iç karışıklıklar ve taht mücadeleleri Emirliği zayıflattı. 1479'da Kastilya-León Kraliçesi I. Isabel ile Aragon Kralı II. Fernando'nun evlenmesiyle "İspanya birliği" sağlandı ve Hristiyan yayılması hızlandı. Sonuçta, uzun süren kuşatmanın ardından **2 Ocak 1492'de Gırnata teslim oldu**. Kral Ferdinand ve Kraliçe Isabel, Nasrîlerin son hükümdarı **Ebu Abdullah Muhammed (Boabdil)**'i yenerek şehri ele geçirdi. Böylece Müslümanların İberya Yarımadası'ndaki yaklaşık **800 yıllık siyasi varlığı** sona ermiş oldu.

Şehrin anahtarlarının teslim edildiği tepe. Bu tepeye 'Arabin ah ettiği tepe' denir.

1.7. Müdeccenler ve Moriskolar: Endülüs'te İslam'ın Toplumsal İzleri (1492–1614)

Son kale olan Beni Ahmer Emirliği'nin yıkılmasıyla Müslümanlar süreç içerisinde büyük baskılara ve katliamlara maruz kaldılar. Zorla Hristiyanlaştırma çabaları hız kazandı; İslam eserleri tahrip edildi, camiler kiliseye ve katedrallere çevrildi. Kadınların tesettürü yasaklandı. Kütüphanelerdeki milyonlarca eser yakıldı. Bu kültürel yıkım, insanlık tarihinin en büyük ihanetlerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Bu zulümlere karşı birçok direniş olsa da sert bir şekilde bastırıldı. Birçok Müslüman canını kurtarabilmek için Hristiyan olmayı seçti. Bu süreçte Müslümanlar iki farklı kimlik altında varlıklarını sürdürmeye çalıştılar: **Müdeccenler (Mudéjares)**¹⁶ ve **Moriskolar (Moriscos)**¹⁷.

Fransız fizikçi Pierre Curie'ye atfedilen sözde: "Endülüs'ten bize otuz kitap kaldı, atomu parçalayabildik. Eğer yakılan bir milyon kitabın yarısı kalmış olsaydı, çoktan uzayda galaksiler arasında geziyorduk," diyerek, Hristiyanlar adına hayıflanmaktadır.¹⁵

Ancak bu kimlikler de uzun süre korunamadı. İspanya Kralı III. Philip, **22 Eylül 1609 tarihli fermanıyla** Müslümanların sürgününü başlattı. 1610–1614 yılları arasında yaklaşık **300.000 Müdeccen ve Morisko** İspanya'dan kovuldu. Çoğu Kuzey Afrika'ya, özellikle Fas ve Cezayir'e göç etmek zorunda kaldı.

1.8. Endülüs-Osmanlı Münasebeti

İstanbul'un fethi, İslam beldelerinde olduğu gibi Endülüs Beni Ahmer Emirliği'nde de sevinçle karşılanmıştır. Zira bu fetih, Hristiyan krallıkların tehdit ve saldırılarına karşı yardım edebilecek büyük bir gücün doğuşu anlamına geliyordu.

1487 yılında Emir Ebu Abdullah (Boabdil), II. Bayezid'a yardım için elçi gönderdi. Ancak II. Bayezid, kardeşi Cem Sultan meselesiyle uğraştığından yardım gönderemedi. 1502 yılında tekrar elçi gönderildi. Bu kez Osmanlı donanması Kemal Reis kumandasında sefere çıktı. Kemal Reis, bir grup Endülüslü Müslüman'ı kurtararak Kuzey Afrika ve İstanbul'a getirdi.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde ilişkiler yeni bir boyut kazandı. Endülüs Müslümanlarının yardım talepleri üzerine Osmanlı donanması Akdeniz'de daha etkin hale geldi. Özellikle Barbaros Hayreddin Paşa ve kardeşi Hızır Reis'in seferleri sırasında binlerce Müslüman Kuzey Afrika'ya taşındı. Nitekim 1530'larda yaklaşık **70.000 Müslüman** bu şekilde kurtarıldı. Bu dönemde Osmanlı donanması, Akdeniz'de Habsburg ve İspanyol güçlerine karşı denge unsuru hâline gelmişti.

Osmanlı'nın Endülüs Müslümanlarına doğrudan askerî yardım gönderememesi, coğrafi uzaklık ve Avrupa'daki siyasi dengelerle ilgiliydi. Ancak deniz gücü sayesinde Osmanlı, Endülüs'ten sürülen Müslümanların önemli bir kısmını Kuzey Afrika'ya taşıyarak onların hayatta kalmasına katkı sağladı.

¹⁵ Hicaz'dan Endülüs'e Nazif Ersin GÜRDOĞAN İz yayıncılık İstanbul, 1993 S: 172

¹⁶ **Müdeccen**, bir yerde ikamet edip oraya alışan kimse anlamında Arapça bir kelimedir. İspanyolcada 'Mudejares' şeklinde söylenen Müdeccen, Reconquista savaşları sonucunda kaybedilen Endülüs topraklarındaki Hristiyan işgali altında yaşamak zorunda kalan Müslümanlara verilen isimdir.

¹⁷ Morisko; zorla Hristiyanlaştırılan Müslümanlara verilen isim.

2. Teşkilat

2.1. Sosyal Yapı

Din bakımından toplum Müslim ve gayrimüslim olmak üzere iki temel gruptan meydana gelirdi. Müslümanları; Araplar, Berberiler, mevâlî, müvelledûn¹⁹, ve sakâlîbe oluştururdu. Araplar sayıca az olmalarına rağmen 1031 yılına kadar idarede etkin bir unsur olarak varlıklarını sürdürdüler. Berberiler ise nüfus bakımından kalabalık olmalarına rağmen aynı döneme kadar yönetimde belirleyici bir rol üstlenemediler. Mevâlîlerin çoğu doğulu ve Fars asıllıydı; sayıları az olmakla birlikte siyasi ve idari hayatta önemli görevler üstlendiler.

Gayrimüslimler kaynaklarda “muahhiûn”, “ehl-i zimme” veya “acemi” olarak anılırdı. Bu gruplar Hristiyanlar ve Yahudilerden oluşuyordu. Gayrimüslimler, ibadetlerini özgürce yerine getirme imkânına sahipti. Yahudiler, Müslüman hâkimiyetinden önce çeşitli sıkıntılar yaşamışken, Müslümanların gelişiyle dinî hayatlarını serbestçe sürdürebildiler. Ticaret ve özellikle tefecilik alanında etkin rol oynayan Yahudiler, ayrıca Avrupalı köle ticaretinde de önemli bir paya sahipti. “Sakalibe” adıyla anılan bu köleler Slav, Fransız ve Kuzey İspanya halklarından olabiliyordu. Yahudiler, genç yaşta satın aldıkları köleleri İspanya'ya getirir, erkek olanlarını hadım ederek halifenin sarayında veya Arap eşrafının evlerinde hizmet için kullanırlardı. Köle ticareti Yahudilerin tekelindeydi. Sakalibeler zamanla azad edilerek saray ve orduda önemli mevkilere yükselmiş, 11. yüzyılda Endülüs siyasi hayatında dikkate değer bir rol oynamışlardır. Bu dönemde Süleyman bin Gabriel, İbn Meymun, Hasday bin Şebrut ve İbn Nigrile gibi önemli Yahudi âlimler yetişmiştir.²⁰

Endülüs'te sosyal refah oldukça yüksek düzeydeydi; evlere kadar ulaşan içme suyu şebekesi bunun en somut göstergelerinden biriydi.

2.2. İdari Yapı

711–756 yılları arasında Endülüs, Emevî Devleti tarafından gönderilen valiler aracılığıyla yönetilmiştir. 756 yılından itibaren ise devlet teşkilatı, Emevî merkezî idaresi örnek alınarak yeniden yapılandırılmıştır. Endülüs hükümdarları 929 yılına kadar “emir” ve

Gırnata sultanlığının yıkılmasıyla beraber İspanya'da Hristiyan hâkimiyetinde çok sayıda Müslüman kalmıştı. 1497 senesinde Katolik kral Ferdinand ve kraliçe İzabella, yaptıkları anlaşmayı hiçe sayarak kalan Müslümanların zorla Hristiyanlaştırılmasına karar verdiler. Müslümanlar kapalı mekânlara doldurularak üzerlerine vaftiz suyu serpilip artık Hristiyan oldukları ilan edildi. Kur'an'ı Kerim ve diğer Arapça eserler toplatıldı, kütüphaneler boşaltıldı. Avrupa'yı ortaçağ karanlığından, Rönesans ve reform hareketlerine taşıyan Endülüs ışığının geride bıraktığı sayısı bir milyon aşan kitaptan kurtulabilen otuz kitabın haricinde bütün kitaplar bu yağmada yakıldı.¹⁸

“ebnâü'l-hulefâ” unvanlarını kullanırken, bu tarihten sonra “halife” ve “emîrû'l-mü'minîn” unvanlarını benimsemişlerdir.

Hükümdardan sonra en önemli makam “Hacib” (başbakan) idi. Hacibin ardından vezirler (bakanlar) ve diğer yüksek dereceli memurluklar gelmekteydi: **sâhibü'l-berîd** (posta ve istihbarat işleri), **hâzinü'l-mâl** (maliye sorumlusu), **kadı'l-cemâa** (başkadı), **vâli** (vilayet

¹⁸ <http://www.endulus.net/endulustarihi/kettani.htm>

¹⁹ Müvelledûn İspanya'nın yerli halkından müslümanra verilen isim. Arap kültürüyle yetişen, ancak soy olarak Arap olmayan kimseler <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/778/9956.pdf>

²⁰ Nurettin Âl-i Ali, Endülüs Tarihi, S: 254–262

yöneticisi), **kâid** (askerî komutan), **sâhibü'l-medîne** (şehir idaresi), **muhtesib** (pazar ve ahlâk düzeni denetçisi), **sâhibü'l-escâl** (ordu teçhizatı sorumlusu), **sâhibü'l-evkâf** (vakıf işleri).

Başşehir Kurtuba dışında kalan bölgeler idari bakımdan **küver** (vilayetler) ve **sugûr** (sınır bölgeleri) olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Endülüs'te toplam 21 vilayet bulunuyor ve her birinin başında bir vali görev yapıyordu. Kurtuba, özellikle III. Abdurrahman döneminde (10. yüzyıl) büyük bir gelişim göstermişti: şehirde 113 bin hane, 70 kütüphane, 3877 cami ve 91 hamam bulunmaktaydı. Yedi giriş kapısını birbirine bağlayan geniş caddeler taş döşeli veya asfaltlıydı. Geceleri sokaklar kandillerle aydınlatılıyor, bu yönüyle Kurtuba Avrupa'nın diğer şehirlerinden çok daha ileri bir refah düzeyine sahip oluyordu. Nitekim Londra ve Paris'te yüzyıllar sonra dahi sokak aydınlatması bulunmazken, Kurtuba'da yollar ıslıl ıslıldı. Oxford Üniversitesi bilim insanlarının banyonun faydalarını açıklamasından çok önce, Endülüs'te hamamlar günlük hayatın vazgeçilmez bir parçasıydı.²¹

Sürekli savaş hâli nedeniyle 25–50 bin kişilik daimi bir ordu hazır bulunduruluyordu.

2.3. Eğitim

Endülüs'te eğitim ve öğretim üç kademeli bir sistem üzerine kurulmuştu.

Birinci kademe (temel eğitim): Altı yaşında başlayan bu eğitim süreci 6–7 yıl devam ederdi. Dersler arasında Kur'an-ı Kerim, ilmiyal, Arapça ve şiir bulunmaktaydı. Eğitim mekânları genellikle küçük mahalle mescitleri, camilere yakın evler, öğretmenlerin evleri veya devlet tarafından açılan yatılı mekteplerdi. Yatılı mekteplerde görev yapan müderrislerin ücretleri devlet tarafından karşılanırken, diğer öğretmenlerin ücretleri veliler tarafından ödenirdi.

İkinci kademe (orta eğitim): Temel eğitimi tamamlayan öğrenciler, isteğe bağlı olarak müderrislerin etrafında oluşan ders halkalarına katılırlardı. Bu halkalara “şüyûh” adı verilirdi. Belirli bir program veya süreye bağlı olmayan bu halkalarda dil, edebiyat, fıkıh, tefsir, hadis, tıp, matematik ve kimya gibi dersler okutulurdu. Talebeler müderrislerini kendileri seçerdi. Müderrislerin ücretleri devlet, vakıflar veya veliler tarafından karşılanırdı. Eğitim yöntemleri arasında okuma, dinleme ve yazdırma öne çıkmaktaydı.

Üçüncü kademe (ihtisas eğitimi): Bu aşama, yüksek ihtisas dönemini ifade ederdi. Öğrenciler, Keyrevan, Kahire, Dimaşk, Bağdat, Mekke ve Medine gibi önemli ilim merkezlerinde eğitimlerini tamamlarlardı. Başarıyla bitirenlere icazetname (diploma) verilirdi. Üst düzey devlet yöneticileri ise çocuklarına özel müderrisler tutarak evlerinde eğitim aldırırlardı.

²¹ Nurettin Âl-i Ali, Endülüs Tarihi, S: 264–276

2.4. İlim ve Kültür Hayatı

2.4.1. Dil ve Edebiyat

- **Filoloji Çalışmaları:** Endülüs'te çok çeşitli diller konuşulmaktaydı (İspanyolca, Portekizce, Fransızca, İtalyanca, Romence ve Latince gibi). IX. yüzyıla gelindiğinde devletin resmî dili Arapça olmuş, temel eğitimde de Arapça kullanılmıştır. Arapçanın belâgat gücü ve kültürel prestiji sebebiyle bu dil, gayrimüslimler arasında dahi yaygın biçimde öğrenilmiştir. Öyle ki Kurtuba Piskoposu Alvaro, Hristiyan gençlerin ana dilleri olan Latince ile

düzgün bir mektup yazmakta zorlandıklarını, buna karşılık Arapça şiirleri ve felsefî eserleri rahatlıkla okuyup anlayabildiklerini dile getirerek bu durumdan yakınmıştır.

Endülüslü yazarlar başlangıçta Doğu'da kaleme alınmış önemli eserleri şerh

Ebu Ali el-Kâli	*El-Bârî' fi'l-luga
İbn'ül Kûtiyye	*El-Ef'al
Ebu Bekir ez-Zübeydi	*El-İstidrak 'alâ Sîbeveyhi *El- Vâzih *Tabakâtü'n nahviyyin ve'l lugaviyyin
İbn Hazm	*Mevâtibü'l 'ulum
İbn Side	*El-Muhkem *El-Muḥaṣṣaṣ
Ebu Ubeyd el Bekrî	*Fasillü'l-makâl fi şerhi Emali'l Kâlî
Batalyevsî	*Şerhu Sakti'z-zend *El-İktidâb fi şerhi Edebi'l-küttâb

edebilecek seviyedeysen, zamanla özgün ve değerli telif eserler ortaya koymaya başlamışlardır. Bu gelişim, Endülüs'ün İslam dünyasında edebiyat ve dil çalışmalarında önemli bir merkez hâline gelmesini sağlamıştır.

- **Nesir:** Endülüs'te nesir türündeki edebî faaliyetler iki grupta değerlendirilebilir. Birincisi, hükümdarların diğer hükümdarlara veya valilere veya tam tersi gönderdikleri risaleler ve hutbelerden oluşan resmî yazışmalardır. İkincisi ise özgün telif eserlerdir. Bu eserler, zamanla Endülüs edebiyatının gelişiminde önemli bir yer edinmiştir.
- **Şiir:** Şiir, Endülüs kültüründe ayrıcalıklı bir konuma sahipti. Birçok mısra halk arasında ağızdan ağıza dolaşır, emirler ve halifeler şiir yazarak meclislerinde şairleri himaye ederlerdi. Endülüs'ün son dönem şairlerinden Salih b. Şerif'in Osmanlı padişahı II. Bayezid'e sunduğu *Endülüs'e Ağıt* kasidesi, parlak bir uygarlığın özeti niteliğindedir. Bu kasideyi Türkçeye çeviren Sezai Karakoç, "İşte bu kaside, o günlerin, bir medeniyetin mersiyesidir. Muhteşem bir medeniyet ki, son sayfasını bu üstün kaside teşkil etmektedir. Son yaprağı budur. O medeniyeti gözden geçiren bir insan, bu kasideyi de okur ve kitabı kapar" sözleriyle eserin tarihî ve kültürel değerini vurgulamıştır.²²

İbn Abdurabbih	*el-'ikdû'l ferîd
Ebu Ali el-Kâli	*el-Emâlî
İbn Hazm	*Tavku'l-hamame

²² Hicaz'dan Endülüs'e Nazif Ersin GÜRDOĞAN İz yayıncılık İstanbul, 1993 S: 184

2.4.2. İslami İlimler

- **Tefsir ve Kıraat:** Endülüs'te tefsir ve kıraat alanında önemli eserler ortaya konmuştur. Baki b. Mahled'in *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, İbn Ebû Tâlibe Kaysî'nin *Tefsîrû'l-Kur'an*, İbn Atiyye el-Endelüsî'nin *el-Muharrerü'l-Vecîz* ve Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an* adlı eserleri bu sahada öne çıkan çalışmalardır.
- **Hadis:** Hadis ilminde de dikkate değer bir birikim oluşmuştur. Kasım b. Asbag'ın *Kitâb fî Hadîsi Mâlik b. Enes*, İbn Eymen'in *es-Sünen*, Ebû Ali el-Gassanî'nin *Takyîdû'l-Mühmel*, İbn Ammar el-Abderî'nin *et-Tecrîd li-Sihâhi's-Sitte*, Kâdî İyâz'ın *el-İlmâ'* ve Fuşatî'nin *el-Î'lâm* adlı eserleri bu alanda öne çıkan örneklerdir.
- **Fıkıh:** Endülüs'ün fethi sırasında bölgeye gelen Arapların çoğu Suriye asıllı olduğundan, dönemin Suriyeli fakihlerinden Abdurrahman b. Amr el-Evzâî'nin görüşleri (Evzâîlik) başlangıçta benimsenmiştir. Ancak Endülüs Emevî Devleti'nin kuruluşundan sonra Doğu'ya tahsil için giden öğrenciler İmam Mâlik'i tercih etmişlerdir. Abdulmelik b. Habîb es-Sülemî, İsa b. Dinar ve Yahya b. Yahya el-Leysî gibi âlimlerin katkılarıyla I. Hişam döneminde Mâlikî mezhebi devletin resmî mezhebi hâline gelmiştir. Bununla birlikte Endülüs'te az sayıda da olsa Şâfiî ve Zâhirî mezheplerine bağlı âlimler yetişmiştir. Zâhirî mezhebi Davud ez-Zâhirî tarafından kurulmuş olup, Endülüs'teki en önemli temsilcisi İbn Hazm'dır.
- **Kelam:** Kelam ilmi Endülüs'te en az gelişme gösteren İslami ilimlerden biri olmuştur. Bunun temel sebebi, Mâlikî mezhebinin doğuda ortaya çıkan kelamî tartışmalara karşı müsamaha göstermemesidir.
- **Tasavvuf:** Tasavvuf alanında Endülüs'ün en önemli ismi Muhyiddin İbnü'l-Arabî'dir. Onun "Vahdet-i Vücûd" nazariyesi hem İslam dünyasında hem de Hıristiyan âleminde derin yankılar uyandırmıştır. Başlıca eserleri arasında *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* ve *Fusûsü'l-Hikem* yer almaktadır.

2.4.3. Diğer İlimler

Endülüs'te felsefe, mantık, tarih, coğrafya, musiki, astronomi ve matematik gibi birçok alanda önemli ilerlemeler kaydedilmiş, bu sahalarda büyük bilim insanları yetişmiştir.

- **Zooloji ve Botanik:** İlk defa II. Abdurrahman döneminde bitki ve hayvan numuneleri toplamak amacıyla Doğu'ya araştırmacılar gönderilmişse de zooloji ve botanik alanındaki esas çalışmalar XI. yüzyılda yoğunluk kazanmıştır. Bu dönemde birçok yenilik ortaya konmuş, İbn Vâfid, İbn Haccâc, İbnü'l-Avâm, İbnü'l-Baytâr ve İbn Bassâl gibi âlimler bu sahada öne çıkmıştır.
- **Tıp ve Kimya:** Endülüs Müslümanları tıp alanında da dikkate değer gelişmeler sağlamışlardır. Doğu'dan aldıkları birikimi geliştirerek yeni katkılar ortaya koymuş, ameliyat aletleri ve bunların kullanımına dair kapsamlı eserler kaleme almışlardır. Bitkilerden öz suyu elde etme teknikleri geliştirilmiş, bu sayede farmakoloji ve kimya dallarında önemli eserler verilmiştir. Eczaneler kurulmuş, hastaneler yaygınlaşmıştır. Ebu'l-Kâsım ez-Zehrâvî, otuz ciltlik *et-Taşrîf* adlı ansiklopedisiyle tıp tarihinde kalıcı bir iz bırakmıştır. İbnü'l-Baytâr ise ilaç ve gıda türlerini derleyip bunların hazırlanışını açıkladığı *el-Câmi' li-Müfredâtü'l-Edviye* ve *l-Ağziye* adlı eseriyle hem Doğu'da hem

Batı'da büyük bir şöhret kazanmıştır. Halifelik döneminde yalnızca Kurtuba'da elliye yakın hastanenin bulunduğu bilinmektedir.

2.5. Endülüs Medeniyetinin Batıya Tesirleri

Endülüs, 711 yılından itibaren Müslümanların ve gayrimüslim tebaanın katkılarıyla yüksek ve parlak bir medeniyetin doğuşuna sahne olurken, Batı dünyası aklî faaliyetlerin dine aykırı kabul edildiği “karanlık çağ” olarak nitelenen bir dönemi yaşıyordu. XI. yüzyılda düzenlenen Haçlı seferleri vesilesiyle Hristiyanlar İslam medeniyetini yakından tanıma fırsatı buldular. Bu süreçte Arapça eserler Sicilya ve İspanya'da Latinceye çevrildi. XII. yüzyılda Tuleytula Başpiskoposu Raimundus, Bağdat'taki “Beytü'l-Hikme”ye benzer bir müessese kurarak bu faaliyetleri kurumsallaştırdı.

Ortaçağ Avrupa'sı bu çeviri hareketleri sayesinde eski Yunan felsefesini, özellikle Aristoteles'i tanıma imkânına kavuştu. İbn Rüşd'ün eserleri Paris Üniversitesi ve diğer akademik kurumlarda okutuldu; onun düşüncelerinden doğan ve Batı literatüründe “Avverroism” olarak bilinen ekol XVI. yüzyıl sonuna kadar Avrupa'da hâkim bir düşünce akımı olarak varlığını sürdürdü. İbn Rüşd'ün fikirlerinden etkilenen bir diğer Endülüslü filozof, Yahudi asıllı Mûsâ b. Meymun (Maimonides), hem Yahudi hem de Hristiyan ilahiyat çevrelerinde derin tesirler bıraktı. Albert Magnus, Duns Scotus, Spinoza ve Immanuel Kant gibi Batılı düşünürler İbn Rüşd'den etkilenmişlerdir. Albert Magnus'u etkileyen bir diğer Endülüslü filozof ise İbn Bâcce'dir.

Tıp alanında Batılılar, Endülüs'teki tercüme ve telif eserler sayesinde önemli ilerlemeler kaydettiler. XII. yüzyıla kadar hastalıkların şeytanın insan bedenine girmesiyle oluştuğu ve rahiplerin dualarıyla kovulabileceği inancı hâkimken, bu anlayış yerini modern tedavi yöntemlerine bıraktı. XI. yüzyılda Tuleytula'da kurulan Zerkalî'nin rasathanesi Avrupa'da astronominin gelişmesine büyük katkılar sağladı.

Edebiyat alanında “fabl” türü eserler, Hint-İran menşeli İslami eserlerin etkisiyle Batı'ya girdi. La Fontaine, fabl türündeki masallarını Beydaba'nın *Kelile ve Dimne* adlı eserinden istifade ederek kaleme aldığını bizzat ifade etmiştir. Dante, Türkçeye “**İlahi Komedyâ**” (La Divina Commedia) ismi ile tercüme edilen eserini, “miraç hadisesinden” etkilenerek eserine uyarlamıştır.

Musiki sahasında da Endülüs'ün etkisi büyüktür. Batı'da 1190'lı yıllarda ortaya çıkan “Frankonian” notalama sisteminin mucidi olarak Franko kabul edilse de araştırmalar, İslam musikisinin bundan yaklaşık 400 yıl önce nota sistemine dayalı eserler ortaya koyduğunu göstermektedir. XII–XIII. yüzyıllarda Endülüs'teki Müslüman musikişinasların Latinceye çevrilen eserlerinde bu usulün kullanıldığı bilinmektedir.

Kültürel hayatın yanı sıra tarım ve mimaride de Endülüs Avrupa'yı derinden etkilemiştir. Pirinç, şeker kamışı ve pamuk ilk kez Endülüs Müslümanları tarafından İspanya ve Avrupa'ya tanıtılmıştır. Suyun buharlaşarak azalmasını önlemek amacıyla yeraltı kanallarıyla nakli tekniği Endülüs'te uygulanmış, bu yöntem daha sonra Güney Amerika'ya kadar taşınmıştır. XII. yüzyıldan itibaren İspanyol ve Portekiz krallarının yaptırdıkları saraylar Kurtuba'daki sarayların birer kopyası niteliğindeydi. Kûfî hatlı frizlerle süslenmiş ve kitabeleri Arapça yazılmış olan Sevilla Alkazar'ı bu etkileşimin en çarpıcı örneklerinden biridir. Endülüs mimarisi yalnızca İspanya ile sınırlı kalmamış, Kuzey Afrika'ya, Doğu'ya ve hatta Amerika kıtasına kadar ulaşmıştır.

3. Sanat

Endülüs'te birçok sanat dalı gelişmiş, kendine özgü bir üslup ortaya çıkmıştır. Birçok önemli eserler verilmişti. Ancak günümüze çok az eser ulaşabilmiştir. Endülüs sanatını dört bölümde incelemek mümkündür:

3.1. Mimari

Kurtuba Ulu Camii (el-Mescidü'l-Kebîr): Emevî döneminin en önemli eserlerinden biridir ve dünya camileri arasında müstesna bir yere sahiptir. Yapımına I. Abdurrahman döneminde (756–788) başlanmış, sonraki yüzyıllarda eklemelerle son şeklini almıştır. XIII. yüzyılda kiliseye çevrilen caminin içine XVI. yüzyılda bir katedral inşa edilmiştir.

Kurtuba Ulu Camii

Bâbü Merdüm Camii: Emevî dönemine ait bir diğer önemli eserdir. Tuleytula'da bulunan bu cami 1000 yılı civarında inşa edilmiştir. Daha sonra kiliseye çevrilmiştir.

Bâbü Merdüm Camii / Tuleytula (Cristo de la Luz Camii)

Emevîler döneminde cami ve mescitlerin yanı sıra ünlü saraylar ve kaleler de inşa edilmiştir. Bunlar arasında **Medînetü'z-Zehrâ Sarayı** dikkat çekmektedir. Medinetü'l-Zehra Sarayı İspanya'nın Córdoba kenti yakınlarında yer alan Endülüs döneminde inşa edilmiş bir saraydır. 2018 yılında Dünya Mirası olarak listelenmiştir. III. Abdurrahman tarafından bir kır sarayı olarak inşa edilen Medinetü'l-Zehra Sarayı, surlarla çevrili bir tepede yer alıyordu. Sarayın kalıntıları yıllarca süren kazılar sonucu ortaya çıkarılmıştır. 935 yılında yapımına başlanan saray II. Hakem döneminde tamamlanmıştır. Etrafı surlara çevrili olduğu ve devasa büyüklüğü nedeniyle "şehir-saray" olarak nitelendirilir.

Medinetü'z-Zehra Sarayı

Elhamra Sarayı: Benî Ahmer döneminin başşehri Gırnata'da yer alan en önemli eserlerden biridir. İsmi yapımda kullanılan harcın kızıla çalan renginden almaktadır. Endülüs mimarisinin zirve örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Elhamra, İslam sanatının zarafetini ve Batı'ya etkisini en güçlü şekilde yansıtan yapılardan biridir.

Elhamra Sarayı

Müdejar (Mudeccen) Sanat: Endülüs İslam sanatını meydana getiren ve büyük şaheserler ortaya koyan Müslüman sanatkârlar, özellikle son dönemlerde Hristiyan krallara da hizmet vermişlerdir. Müslüman ve Hristiyan ustaların birlikte ortaya çıkardıkları eserlerde İslam sanatının üslubu Hristiyan sanata uyarlanmış, bu sentez “Müdejar” (Mudeccen; yerleşip kalmış, uyum sağlamış) adıyla anılmıştır. Bu üslup, İslam estetiğinin Hristiyan mimarisi ve süsleme sanatına yansımaları olarak değerlendirilmiş, İspanya'daki birçok kilise, saray ve sivil yapı Müdejar sanatının izlerini taşımıştır. Müdejar üslubun en ayırt edici yanı; atnalı kemerli pencereleri ile kaburgalı kemerlere oturan kubbeleridir. Ayrıca, tezyînâtındaki Endülüs izleri de önemlidir. Müdejar sanatının en önemli örneğini Muvahhid sarayının yerine inşa edilen İşbîliye el-Kasrı teşkil etmektedir.²³

3.2. Küçük Sanatlar

Yazılı kaynaklardan, Endülüs'te pek çok zanaat kolunun faal olduğunu öğrenmekteyiz. Dericilik, metal işçiliği, dokumacılık, seramikçilik; özellikle de fildişi ve ahşap oymacılığı oldukça gelişmişti. Ortaçağ Avrupa kayıtlarında Endülüslü deri ustalarından, bilhassa Kurtubalı ayakkabıcılardan övgüyle bahsedilmektedir. Kurtuba halkının meşhur olduğu bir diğer sanat dalı ise kuyumculuktur.

Endülüs dokumaları, İslam dünyasında olduğu kadar Hristiyan dünyasında da büyük bir şöhrete sahipti. Lüks, kalite ve ihtişamıyla göz kamaştıran bu dokumalar, dönemin Avrupa saraylarında rağbet gören en değerli ürünler arasında yer almıştır.

Sonuç Yerine

Endülüs'te İslam medeniyeti sekiz yüzyıl boyunca İber Yarımadası'na ilim, sanat ve mimari açısından eşsiz bir birikim kazandırdı. Ancak Reconquista sürecinde bu miras ağır bir yıkımla karşılaştı; katliamlar, zorla Hristiyanlaştırmalar, sürgünler yaşandı, kütüphaneler yok edildi, camiler yıkıldı veya kiliseye çevrildi. Böylece çok kültürlü yapı kanlı bir şekilde sona erdirildi. Bu trajik süreç, Müslümanların birlik ruhunu kaybettiklerinde küçük parçaların güçlü düşman karşısında kolayca yutulduğunu gösteren tarihî bir ders olarak hafızalarda kaldı.

²³ Medeniyet ve birlikte yaşama kültürü, TİMAV, [2017_BOYDAKFS.pdf](#)

Kaynaklar

1. **Mehmet ÖZDEMİR**, Endülüs Maddesi, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, C:11 S:211–232
2. **Nazif Ersin GÜRDOĞAN**, Hicaz’dan Endülüs’e İz yayıncılık İstanbul, 1993 S: 183
3. **Nurettin Âl-i Ali**, Endülüs Tarihi, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2010
4. **Ahmet Taşağıl**, Sakalibe mad. Türkiye Diyanet Vakfı, C:36 S:3-4
5. **Medeniyet ve birlikte yaşama kültürü**, TİMAV, [2017_BOYDAKFS.pdf](#)

Fotoğraflar

1. [Caliphate of Córdoba under Almanzor - 1000 CE - Endülüs Emevî Devleti - Vikipedi](#) (E.T.:5.8.2026)
2. [30.endülüs-emevileri-İS-756-1031.jpg \(2144×1466\)](#)
3. [cathedral-bridge-cordoba-spain.jpg \(4608×2592\)](#)
4. [mechet_ispanii_mechet_kordovy2.jpg \(2000×1313\)](#)
5. [rendicao-granada.jpg \(8133×5210\)](#)
6. [Taifas2 - Endülüs - Vikipedi](#)
7. Berthold Werner, CC BY-SA 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=47616461>
8. Justojosemm - Cordobapedia, GFDL, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=5650162>
9. [1200x630px-Medina Azahara 13.jpg \(1200×630\)](#)

Endülüs İle İlgili Eserlerden bazıları

- A. Sırrı Altınur**, Osmanlı Bahriyesinin Yelken Devri ve Türk Korsanlar, Boğaziçi, İstanbul 2003
- Ahmet Baydar**, Endülüslü Zıdyar Son Anka, Beyan Yayınları
- Ahmet Gürsel Tırışkan**, Altaylardan Endülüs’e müzik yolculuğu, Sera Yayınları
- Ahmet Raif**, Endülüs, Yokedilişin Öyküsü, Alem Yayınları ve Araştırma Yayınları
- Ahmet Yılmaz Boyunağa**, Endülüs Şahini, Timaş Yayınları, 230sayfa
- Ahmet Taşağıl**, Sakalibe mad. Türkiye Diyanet Vakfı, C:36 S:3-4
- Ali Rıza Seyfi**, Kemal ve Baba Oruç, İstanbul 1325
- Ali Vasfi Kurt**, Endülüs’de Hadis ve İbn Arabî, İnsan Yayınları
- Azmi Yüksel**, “Endülüs’ten II. Bayezid’e Yazılan Anonim Bir Şiir”, Belleten, TTK, LII (Ankara 1989), s. 1576
- Benafri Chakib**, Endülüs’te Son Müslüman Kalıntısı Morisko’ların Cezayir’e Göçü ve Osmanlı Yardımı (1492–1614), Y.Lisans 1989
- Doğu Batı Dergisi**, Akdeniz Özel Sayısı, Sayı: 34, 2005–06
- Ercüment Kuran**, “Cezayirli Türklerin Endülüs Müslümanlarını Kuzey Afrika’ya Nakli ve Neticeleri”, Endülüs’ten İspanya’ya, Ankara, TDV, 1996, s. 63-68
- Fernand Braudel**, Akdeniz ve Akdeniz Dünyası–1–2 çev. M. Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara 1994, C. II, sh. 168–171
- Henrı Stierlin**, İmanın Ve İktidarın Hizmetinde İslam Mimarisi, YKY, İst. 2006
- Herbert Heaton**, Avrupa İktisat Tarihi, (Çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara, Teori, 1985
- İbni Cübeyr**, Endülüsten kutsal topraklara, Selenge Yayınları;
- İlker Özünlü**, Endülüs Kent-Anlatı, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2005, 307sayfa
- İsmail Hakkı Atçeken**, Endülüs’ün Fethi ve Musa B. Nusayr, Araştırma Yayınları
- İzzet Tanju**, Endülüste Raks Aşk Üstüne, Âşıklar Üstüne, Ötüken Neşriyat
- J. R. Jimenez**, Platero ile Ben: Bir Endülüs Ağıtı, Yapı Kredi Yayınları
- Kâtib Çelebi**, Takvîmü’t-tevârih, İstanbul 1147
- Kolektif**, 3.Karşılaşma: Endülüs Tecrübesi, İslamiyat Üç Aylık Araştırma Dergisi, 7. Cilt (2004), Sayı: 3, Kitabiyat Yayınları, 207sayfa
- Kolektif**, Endülüs’ten İspanya’ya Sempozyum Bildirileri, TDV Yayınları;
- Kürşat Demirci**, “Engizisyon”, DİA, C.XI, 238-41
- Lütfi Şeyban**, “Endülüs Emevileri Hâciplerinden el-Mansûr Muhammed İbn Ebî Âmir (366/976–392/1002), İslâmî Araştırmalar, XI/3–4 (1998), 250–272
- Lütfi Şeyban**, Mudejares & Sefarades Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı’ya Göçleri, İz Yayıncılık
- Lütfi Şeyban**, Reconquista / Endülüs’te Müslüman-Hristiyan İlişkileri, İz Yayıncılık, İstanbul, 2003

- Maria Rosa Menocal**, Dünyanın İncisi Endülüs Modeli, Etkileşim Yay. İST. 2006
- Marshal G.S. Hodgson**, Dünya Tarihinde İslam, Yöneliş Yay., İst. 1997
- M. Ertuğrul Düzdağ**, Barbaros Hayrettin Paşa'nın Hatıraları, Nil, İstanbul 2004
- Mehmet Özdemir**, "İspanya Krallığı'nın XVI. Yüzyılda Endülüs Müslümanlarını Hristiyanlaştırma Politikası I", AÜİFD, XXXV, Ankara (1996), s. 243-284
- M.Cavid Baysun**, "Moriskolar", İA, VIII (4. Baskı, Ankara 198), 428
- M. Faruk Toprak**, "Edebî Kaynaklara Göre Son Dönem Endülüs Müslümanlarının Durumu", Endülüs'ten İspanya'ya, Ankara 1996, s. 1-6
- Maria Rosa Menocal**, Dünyanın İncisi Endülüs Modeli, Etkileşim Yayınları, 2006, 332 sayfa
- Mehmet Özdemir (Prof)**, Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih, Diyanet Vakfı Yayınları
- Mehmet Özdemir (Prof)**, Endülüs Müslümanları-1, Diyanet Vakfı Yayınları
- Mehmet Özdemir (Prof)**, Endülüs Müslümanları-2 (Medeniyet Tarihi), Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, 165 sayfa
- Mehmet Özdemir (Prof)**, Endülüs Müslümanları-3 İlim ve Kültür Tarihi, Diyanet Vakfı Yayınları
- Mehmet Özdemir (Prof)**, Müvelledün Endülüs Emevileri Dönemi, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/778/9956.pdf>
- Mehmet Özdemir**, "Gırnata", DİA, C.XIV, 51-57
- Metin Kunt**, -Christine Woodhead (ed.), Kanuni ve Çağı: Yeniçağda Osmanlı Dünyası, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002
- Muhyiddin İbn Arabî**, Endülüs Süfileri, Dharma Yayınları, 2002
- Muzaffer Arıkan**, XV.-XVI. Yüzyıllarda Türk-İspanyol İlişkileri ve Denizcilik, GKBDKKKYTD,7, Ankara 1995
- Nazif Ersin Gürdoğan**, Hicaz'dan Endülüs'e Gezi Notları İz yayıncılık, İstanbul, 1993
- Nurettin Âl-i Ali**, Endülüs Tarihi, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2010
- Nuri Yücel Mutlu**, Endülüs Gerçeği ve Türkiye'nin Geleceği, Babiâli Kültür Yayıncılığı
- P.S.van Koningsveld**, "Ortaçağın Sonlarında Batı Avrupa'daki Müslüman Esir ve Köleler", türkiye günlüğü, Sayı: 45, 1997, S: 186-203
- Richard W Southern**, Ortaçağ Avrupa'sında İslam Algısı, Çev. Ahmet Aydoğan, Yöneliş, İstanbul, 2000
- Rodrigo de Zayas**, "Endülüs'te Yüzbinlerce Müslüman Katledildi", Endülüs'ten İspanya'ya, Ankara 1996, s. 109-114
- Roger Garaudy**, Endülüste İslam, Timaş Yayınları
- Salih Özer**, Endülüslü İbn Battal ve Buhari Şerhi, Araştırma Yayınları
- Saliha Nilüfer**, Bir Endülüs Hikâyesi Pan Yayıncılık, 2006, 325sayfa
- Seyyid Muradî**, Kaptan Paşa'nın Seyir Defteri / Gazavât-ı Hayreddin Paşa, bky, İstanbul 2004
- Suat Yıldırım**, "İslam Hâkimiyetinin Sona Ermesinin Beşyüzüncü Yılında Endülüs'te İslam", Endülüs'ten İspanya'ya, Ankara 1996, s. 87-96
- Tarık Ali**, Nar Ağacının Gölgesi, Everest Yay., İst. 2001
- Vasfu İfrîkiye**, (Tahk. M. el-Haccî-M. el-Ahdar), C.I-II, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983
- Washington Irving**, Elhamra Endülüs'ün Yaşayan Efsanesi, İz Yayıncılık
- Yavuz Bahadıroğlu**, Endülüs'e Veda Nesil Yayınları, 2008, 270 sayfa
- Ziya Paşa**, Endülüs Tarihi, Selis Kitaplar, 544 sayfa

CD/VCD

Endülüs (VCD) SERA PAZARLAMA Dili: TÜRKÇE

Endülüs Fatihî (VCD) SERA PAZARLAMA Dili: TÜRKÇE

Endülüs İle İlgili Web Adresleri

1. www.endulus.net Lütfi Şeyba